

КОНСТРУКТИВНА ТА ДЕСТРУКТИВНА РОЛЬ ІДЕОЛОГІЇ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА І НАУКИ

ОЛЕГ, КУБАЛЬСЬКИЙ¹

Анотація

У часи активізації соціально-турбулентних процесів в суспільстві впливи ідеології на науку і суспільство можуть носити як конструктивний, так і деструктивний характер. У статті здійснено концептуально-теоретичний аналіз різних за спрямуванням впливів ідеологій на розвиток сучасних суспільств та наукових спільнот. Доведено, що існує прямий взаємозв'язок між характером суспільного управління – демократичним чи тоталітарним, та специфікою розвитку науки, технологічної та ціннісної сфери в різних соціумах. **Метою статті** є виявити конструктивні і деструктивні впливи ідеології на суспільні процеси загалом і на розвиток науки зокрема. **Завданнями** тоді постає виявити по чергово конструктивні та деструктивні прояви ідеології у зазначеному плані, а також оцінити можливості впливу науки щодо максимізації перших і мінімізації других. Дослідження спиратиметься на функціональний та ціннісний підходи до ідеології, а дискусійні ситуації контекстуального конфлікту між цінностями та функціями ідеології будуть розв'язані на засадах герменевтичного методу. Відзначено, що ідеологія виконує роль консолідуючого чинника у суспільних відносинах, створює ціннісний та духовний світ у державі на рівні суспільної свідомості. Негативна роль ідеологій проявляється у політичній заангажованості, прагненні її носіїв запропонувати (нав'язати) суспільству одноплослину картину світу, яка може вступати у протиріччя з науковою картиною світу. Підкреслено, що у тоталітарних державах звичайною практикою є суцільна ідеологізація науки, створення жорстких ієрархічних централізованих відносин у цій сфері. Ідеологізація науки у тоталітарному суспільстві здійснювалась системно й послідовно з застосуванням низки технологій репресивного та маніпулятивного характеру. Для здійснення ідеологізації науки проводилась постійна «робота з кадрами» у наукових й освітніх установах – періодичні «чистки» інакомислячих, репресії окремих науковців і цілих наукових колективів тощо. У такому суспільстві наука, особливо якщо мова йде про гуманітарні науки, спрямована на обґрунтування ідеологічних постулатів, критику інших світоглядних систем, які не збігаються з пануючими ідеологічними догмами.

Ключові слова: ідеологія, ідеологізація, соціально-турбулентний простір, демократія, тоталітаризм, наука.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

За останні століття історія ідеології демонструє по чергову зміну ідеологізації, деідеологізації та ре-ідеологізації суспільства, яка утворює цикл, що повторюється і втягує в себе різні сфери суспільного життя – у тому числі й науку. Коливання маятника у бік посиленої ідеологізації суспільства (як це було у тоталітарних країнах) неминуче тягне за собою зворотню реакцію максимальної деідеологізації суспільства, коли будь-які ідеології викликають підозру і мало не інстинктивне відторгнення у громадянському суспільстві. Втім, завдання ідеології лише частково можуть виконувати релігія, мистецтво чи спорт – неминуче приходить прозріння, що ідеологічні функції найкраще виконує сама ідеологія.

Ре-ідеологізація суспільства тому є неминучою. Але від того, наскільки будуть враховані попередні помилки надмірної ідеологізації чи ідеологічної апатії і спроб тотальної деідеологізації, залежить те, наскільки нове звернення до ідеології буде успішним. Вищезначені процеси на пряму залежать від конструктивної та деструктивної ролі ідеології у певному суспільстві. А це визначає як сама ідеологія, так і те, наскільки коректно будуть використані її сильні сторони і наскільки акуратно будуть нейтралізовані її слабкі сторони і небезпеки. Така ідеологічна коректність не в останню чергу залежить від того, наскільки наука сама буде не об'єктом ідеологічного впливу, а інструментом критичного мислення, який застосовують до ідеології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, з яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор

Наше дослідження спирається на широке коло класичних досліджень ідеології, а також враховує останні розробки у філософському та політологічному аналізі ідеологій, особливо вітчизняними авторами.

Corresponding author:

¹ ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України»
бульвар Тараса Шевченка, 60, 01032 (Київ, Україна)
E-mail: kubalsky@nas.gov.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7956-3150>

До важливих вітчизняних останніх досліджень у цій площині слід віднести праці філософів М. Бойченка, А. Гужви, О. Данильяна, В. Єрмоленка, М. Зелінського, Г. Моргунова та інших. Також цінними є дослідження вітчизняних політологів Л. Зубрицької, І. Ренчки, М. Чабанної, психологічні дослідження О. Чудакової. Значну частину уваги ці дослідники присвятили критиці тоталітарної ідеології, що сприяє виявленню не лише конструктивних, але й деструктивних впливів ідеології на суспільство. Корисними є дослідження нацизму, здійснені сучасними німецькими істориками М. Броскатом та Д. Лангевіше. Важливі сучасні дослідження механізмів функціонування політики з оперттям на обробку Big Data здійснює міжнародна дослідницька група з польки А. Вісвізі, грека М. Литраса, саудівського араба Н. Алджохані.

Цінними є також класичні праці німецьких філософів Т. Адорно, К. фон Байме, К. Мангайма, та Е. Фромма, американських філософів Дж. Дьюї, Л. Штрауса, американського соціолога В. Томаса та його дружини Д. Томас, американського історика В. Ширера, нідерландського політолога Т. ван Дейка, британського та ізраїльського політолога М. Селіджера.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

Передусім, варто відмовитися від погляду на ідеологію як щось добре чи погане – адже будь-яку рису ідеології можна криво тлумачити і криво застосовувати. Навіть пізнавальну функцію ідеології можна перетлумачити у маніпулятивну, коли нібито звернення до класового інтересу відволікає від національного – або навпаки. Свого часу це неодноразово демонстрували більшовики, міняючи собі політичних попутників, причому вчорашні друзі невдовзі виявлялися смертельними ворогами: есери, троцькісти, непмани тощо. Нерідко навіть вітчизняні дослідники дозволяють собі допускати аналіз ідеології з погляду «добре/погане», замість акцентувати увагу на об'єктивному аналізі ідеології (Конопелько, 2013). Академічний підхід до ідеології потребує більшої виваженості.

Мета та формування цілей статті (постановка завдання)

Метою даної статті є виявити конструктивні і деструктивні впливи ідеології на суспільні процеси загалом і на розвиток науки зокрема. **Завданнями** тоді постає виявити почергово

конструктивні та деструктивні прояви ідеології у зазначеному плані, а також оцінити можливості впливу науки щодо максимізації перших і мінімізації других.

Предметом дослідження є сфера взаємного впливу ідеології та науки – у їхньому ціннісному та функціональному вимірах – як елементів соціальної системи суспільства.

Методологія дослідження

Дослідження спиратиметься на функціональний та ціннісний підходи до ідеології, а дискусійні ситуації контекстуального конфлікту між цінностями та функціями ідеології будуть розв'язані на засадах герменевтичного методу.

1. Конструктивні впливи ідеології на суспільство і науку

Уточнимо спочатку конструктивні аспекти ідеології як суспільного феномена та відповідно – як особливого об'єкта науково-теоретичного дослідження. Однією з конструктивних рис ідеологій як символічних систем є їхня здатність активно впливати на суспільну свідомість: не просто заповнювати ціннісний вакуум, а формувати нові життєздатні цінності у громадян, завдяки чому коригувати їхню поведінку і тим самим до певної міри спрямовувати розвиток соціуму у необхідному напрямі. На переконання Тойна А. ван Дейка, ідеологія постає як специфічна форма комунікації, яка має підлягати спеціальному політичному аналізу: «...ідеологічний дискурс-аналіз слід розглядати як один специфічний тип соціально-політичного аналізу дискурсу. Такий аналіз, серед іншого, намагається пов'язати структури дискурсу зі структурами суспільства. Тобто соціальні властивості або відносини, наприклад, класу, статі чи етнічної приналежності, таким чином систематично пов'язані зі структурними одиницями, рівнями чи стратегіями дискурсу та тексту, вбудовані в їхній соціальний, політичний та культурний контексти» (Dijk, 1995, 135–136). І цей зв'язок є зворотним: адже не лише соціальне середовище створює запит на певні ідеології та відповідний ідеологічний дискурс, але й навпаки – ідеологічний дискурс непомітно, але неухильно трансформує своє соціальне середовище.

Наступна конструктивна риса ідеології є логічним продовженням попередньої – ідеології здатні бути основою для мобілізації громадян для здійснення певних спільних колективних дій. Ідеологія може створювати своєрідний синтетичний ціннісний конструкт, який може обслуговувати інтереси певної цільової групи лише

за умови того, що вона забезпечуватиме певні духовні потреби всіх громадян країни, а отже й сприятиме забезпеченню сталого перебігу усіх суспільних процесів у цій країні. На думку професора Мартина Селіджера, ідеології «є «системами» настільки, наскільки певні цінності, оцінки фактів і відданість тим чи іншим цілям і засобам можуть бути доволіно впорядкованими з метою узгодженого захисту, руйнування або зміни певних форм організації суспільства» (Seliger, 1976, 99). Вітчизняні дослідники також виявляють тісний взаємозв'язок між мобілізаційною та консолідаційною функціями ідеології – наприклад, такий зв'язок у випадку національної ідеї аналізують М. Бойченко та Ю. Руденко (Бойченко & Руденко, 2020).

Безсумнівно, ідеологія є підґрунтям для як більш радикальних, так і більш поміркованих соціальних змін. Як революції, так і реформи, як правило, потребують не просто певного ідеологічного супроводу, але й повноцінного обґрунтування, яке пояснює доречність і навіть нагальність майбутніх змін, не просто розкриваючи сутність наявних суспільних процесів, але й здійснюючи системне соціальне прогнозування. Якщо ідеологія має гуманістичний характер, тоді її роль для подальших суспільних змін безумовно є конструктивною.

Тут варто зробити деяке роз'яснення. Мова йде не про те, що ідеологія має бути гуманною з якихось ідеалістичних міркувань – гуманістичний характер ідеології має передусім прагматичне виправдання. Так, на думку американського журналіста і автора знаменитої історії Другої світової війни В. Ширера, у тоталітарних суспільствах ідеологія також може бути певний період доволі успішною – вона навіть на перших порах досягає значно вищого успіху у суспільній консолідації і політичній мобілізації всієї країни (Ширер, 2017). Однак, як доволі швидко виявилось, за свідченням німецького історика М. Бросцата, тоталітарна ідеологія досягає такої ефективності засобами, які дуже швидко починають відігравати глибоко деструктивну роль у суспільстві (Броскат, 2009) і набагато перебивають увесь позитив, який вони приносили на перших порах: репресії, війни, нагнітання страху та істерії неминує супроводжують усі тоталітарні ідеології, про що свідчать вітчизняний філософ права О. Г. Данильян (Данильян, 2007) та німецький історик Д. Лангевіше (Лангевіше, 2008).

При цьому українські дослідники М. Зелінський та Г. Моргунов зазначають, що «прогностична модель визначає лише основні риси, контури майбутнього суспільства у відповідності з інтересами тієї чи іншої спільноти, тому уникає деталізації. Точні кількісні характеристики не властиві ідеологічному передбаченню, воно окреслює загальні орієнтири соціального розвитку, «траєкторію» руху в майбутнє, а не його конкретний опис. Передбачення в рамках ідеології є точним в тому розумінні, що воно вказує на вірний вектор, напрямок змін, перспективи розвитку» (Зелінський, Моргунов, 2011, 23). Таким чином, є ідеології, які спрямовують своїх послідовників стратегічно хибно – адже не можна досягнути конструктивної мети, звертаючись до деструктивних засобів. Тому і виходить, що одні ідеології є більш реалістичними, а інші менш реалістичними: гуманістичні дають у майбутньому простір для усіх, а тоталітарні та інші ідеології, які умовою кращого майбутнього ставлять нищення інших народів або політичних опонентів, неминує починають нищити або репресувати своїх же послідовників – за недостатню відданість або «м'якотілість до ворога».

Втім, сама по собі прогностична функція ідеології працює завжди. «Кожна соціальна спільнота «очікує» те чи інше майбутнє в залежності від свого положення, своєї ролі в суспільстві. Стратегічне завдання ідеології, таким чином, полягає в тому, щоб «озброїти» соціальну групу теоретичним усвідомленням всіх цілей і завдань, які виходять за межі повсякденних уявлень. Ідеологія тому і виступає в якості своєрідного інструменту соціального орієнтування та прогнозування, а сконструйована в її рамках модель перспектив розвитку – методологічною основою пізнання майбутніх суспільних явищ» (Зелінський, Моргунов, 2011, 23). Варто лише зауважити, що прогноз набуває реалістичності саме завдяки вірі у його правдивість: як справедливо стверджував ще Вільям Айзек Томас, американський соціолог: «Якщо люди визначають ситуацію як реальну, то вона реальна за своїми наслідками» (Thomas, & Thomas, 1928, 572). Так от: антигуманні цілі доволі швидко розчаровують їх носіїв, або ж починають руйнувати їх самих зсередини, як це довів відомий неомарксист Еріх Фромм (Fromm, 1973). У антигуманістичних ідеологіях тому типовим є перехід до апокаліптичних сценаріїв, залякування соціальними катастрофами або до вимог жертвувати сьогоднішнім заради

примарного майбутнього. Тоді як гуманістичне спрямування ідеології дає їй відкриту перспективу для довготривалого і плідного розкриття прогностичної функції ідеології як конструктивної – коли її носії отримують життєвий успіх самі і мають впевненість у його збереженні для майбутніх поколінь.

Наступна конструктивна роль, яку виконують ідеології у суспільстві, – ідентифікаційна функція політичних сил та соціальних груп. Заявлена ідеологічна позиція політичної партії, громадсько-політичного руху або соціальної групи дозволяє до певної міри зрозуміти їх позицію, наміри та можливий спосіб дій для досягнення поставленої мети. Ідеологічна ідентифікація суб'єктів політичного простору є важливим аспектом його структуризації. З точки зору Л. Зубрицької, «незважаючи на формальний характер, ідеологічні програми залишаються головним засобом ідейної самоідентифікації і самопрезентації соціальних груп, класів, партій, рухів, громад тощо. Навіть якщо вони не представлені теоретичними інноваціями, то все ж таки соціально-політичні об'єднання розглядають їх в якості своїх офіційних «візитних карток». Але потрібно усвідомлювати, що традиційний аналіз змісту буде не продуктивним, оскільки частіше має вагу не те, що там міститься, а як це подається. При цьому зашифровані між рядками повідомлення про те, «хто є ми» і «хто є вони» психологічно можуть бути більш значимими для індивідуальної ідентифікації, ніж формально декларовані цілі та завдання» (Зубрицька, 2011, 25–26). У цьому контексті важливо усвідомлювати, що проголошені ідеологічні гасла не завжди співпадають з реальними діями. Також постає питання про засоби досягнення поставлених цілей. У будь-якому випадку існування різноманітних ідеологічних проєктів у суспільстві, їх сприйняття чи відторгнення сприяє так званій ідеологічній соціалізації людини.

М. Недюха пропонує розуміти «ідеологічну соціалізацію» з урахуванням п'яти основних компонентів, з яких хочемо наголосити на перших двох: «1. Ідеологічний процес може бути розглянутий як керована система одного з різновидів духовного виробництва, що передбачає аналіз суб'єкта теоретичної діяльності, процесу становлення й розвитку ідей (ідеологій), результату цієї діяльності, об'єктивації ідей засобами масової комунікації та об'єкта ідеологічного впливу... 2. Для розуміння специфіки перебігу ідеологічних процесів у суспільстві необхідне вміння

адекватно підходити до оцінювання історично конкретних типів ідеології, спираючись на засади системного підходу» (Недюха, 1991, 78).

2. Деструктивні впливи ідеології на суспільство і науку

Визначивши конструктивні впливи ідеологій, зупинимось на їх можливій деструктивній ролі для суспільних відносин та для розвитку науки. Причому таку роль може відігравати у багатьох стосунках практично будь-яка ідеологія – якщо нею невміло користуватися або злочинно спрямовувати. Наприклад, і здавалося би незаперечно позитивна справа захисту довкілля може породити діяльність еко-терористів.

Ідеологічні постулати, особливо у тоталітарних країнах, ставали (і стають) основою для застосування маніпулятивних технологій, впливу на суспільну свідомість з метою програмування необхідних владі дій. Але чи обов'язково ідеологія виконує маніпулятивну функцію?

З одного боку, цілком справедливо стверджує українська дослідниця О. Чудакова, що «кожна з ідеологій прагне управляти поведінкою людей шляхом масового маніпулювання свідомістю. Його можна означити як вплив, спрямований на психічні структури людини, що здійснюється потай і має своїм завданням зміну думок, спонукань і цілей людей у потрібному для ідеології напрямку. Загалом маніпуляція свідомості – це невід'ємний складник будь-якого суспільства» (Чудакова, 2012, 179–180). Можна погодитися, що маніпуляції супроводжують ідеології завжди, але от щодо того, що кожна ідеологія базується на маніпулятивному впливі – це явне перебільшення. Тоталітарні і авторитарні ідеології тяжіють до цього, але навіть ці ідеології спираються на значну частину своїх прихильників, які свідомо хочуть підтримувати цінності тоталітаризму чи авторитаризму. Так, наприклад, Лео Штраус критикує такий різновид тоталітаризму як цезаризм саме за те, що громадяни дають карт-бланш вождю-цезарю на нехтування будь-якими законами, на репресії та подібні злочини – заради здобуття «величі» народу (Strauss, 2013). Також німецький філософ Теодор Адорно разом зі своїми американськими колегами проводив дослідження авторитарної особистості, яка охоче піддається тиску свого правителя (Adorno T., et al., 1950). Отже, навіть за тоталітаризму та авторитаризму важко говорити про панування маніпулятивної функції ідеології в суспільстві. Дійсно, німецькі вчені – як у Першу світову війну,

так і в державі Гітлера – цілком свідомо у своїй переважній більшості діяли на користь своєї мілітаристської батьківщини. Такий же патріотизм був поширеним і серед звичайних громадян. Щось дуже подібне мало місце і в СРСР.

З іншого боку, у демократичних країнах послідовно розвивають критичне мислення у своїх громадян – ще з системи шкільної освіти, про що століття назад докладно писав американський філософ Джон Дьюї (Дьюї, 2003). Тож маніпуляції в країні з панівною демократичною культурою більшою мірою можна відстежувати у сфері реклами, аніж у ідеологічній площині. Хоча, за свідченням української філософині А. Гужви останні роки у світі в цілому все більш помітними стають популістичні тенденції (Гужва, 2021), завдяки яким навіть у демократичних системах зростає частка маніпуляцій у політиці, хоча ніколи навіть популізм не перетворює політику на суцільну маніпуляцію.

Втім, є доволі широкий спектр витлумачення терміну «маніпуляція». Якщо мова йде про управління тими, хто ще не виробив або не здатен (тимчасово чи постійно) виробити власне судження – діти, люди з клінічними розладами тощо, тоді така маніпуляція є неминучою. Але у такому випадку вона поширюється на практично усю сферу життя цих людей, за яких відповідальність беруть інші люди (батьки, опікуни тощо). Це вже лише частково можна віднести до сфери чинності ідеології. Якщо ж вживати термін «маніпуляція» в сенсі масового обману і злочинного використання громадян проти їхніх власних інтересів, то у цих випадках в сучасному суспільстві вживають більш дієві технології, базовані не на ідеології, а на опрацюванні так званих Big Data, про що зокрема свідчать А. Вісвізі, М. Д. Литрас і Н. Алджохані (Visvizi, et al., 2021). Ці та інші новітні досягнення науки, пов'язані з використанням штучного інтелекту виходять за межі сфери ідеологій. Таким чином, ідеологія вже не є найдосконалішим, але швидше допоміжним засобом політичних маніпуляцій. До того ж таке використання ідеологій може бути обмежене самими громадянами – принаймні частково – завдяки застосуванню критичного мислення, і тут наука є потужним помічником.

На переконання українського філософа Василя Лісового, вадами ідеологій є примітивізм, тенденційність і когерентність (Лісовий, 1997, 73). Дійсно, це класичні небезпеки зловживання ідеологіями, але чи є самі по собі ідеології завжди примітивними, тенденційними і когерентними?

Лісовий справедливо стверджує: «Примітивізм ідеологій пов'язаний із особливістю їх адресатів. Політичні ідеології – це загалом результат демократизації політики, вони означають вихід на історичну сцену масової людини. Тому витворені переважно інтелектуалами ідеї мають бути певним чином зрозумілі і прийнятні для суспільних верств і народів. Політична ідеологія мусить спрощувати концепцію політичної філософії (іншої когнітивної сфери), на яку вона спирається. При цьому ідеологія вдається до перетворення, а часто і до спотворення ідей, що правили їй за основу» (Лісовий, 1997, 73). Але якщо для індустріального суспільства був характерним невисокий рівень критичного мислення громадян, оскільки й вищу освіту отримував незначний відсоток населення, то в сучасному суспільстві знань, де більша половина молоді в економічно розвинених постіндустріальних країнах закінчує університети, проблемою є не стільки примітивізація ідеологій, скільки необхідність долати політичну апатію значної частини громадян. А для подолання цієї апатії, якраз навпаки, доводиться робити ідеології більш привабливими, що призводить до їх ускладнення, змішування. Так український філософ Володимир Єрмоленко аналізує феномен плінності ідеологій у сучасних суспільствах (Єрмоленко, 2018).

Інше зауваження Лісового щодо ідеологій стосується їхньої тенденційності: «Тенденційність ідеологій зумовлена їх спрямованістю на досягнення політичної мети. Ідеологіям властива схильність до хибних узагальнень і постійна верифікація явищ за власною ціннісною системою координат. Мірилом істини і прийнятності явищ для певної ідеології завжди є інтереси її носіїв. Через це різні ідеології є прийнятними лише для певних соціальних груп, і жодна з них не може задовольнити все людство» (Лісовий, 1997, 73). Дійсно, тенденційність у сенсі відданості інтересам певної соціальної групи є визначальною властивістю ідеологій, коли ми говоримо про них у класичному сенсі, як от це розглядав Карл Маннгайм (Mannheim, 1929). Але тут мова йде про відкриту тенденційність, можна сказати явно і публічно задекларований захист інтересів цієї соціальної групи. І тут нема нічого ані негативного, ані деструктивного: на думку німецького політичного філософа К. фон Байме, на те й існує політична боротьба, формування коаліцій, щоб у демократичний спосіб представити у політиці оптимальне сполучення інтересів

основних соціальних груп суспільства (Байме, 2008, 271–304). Якщо ж мова йде про тенденційність у науці, тобто неявне, приховане, базоване на не задекларованій ідеологічній позиції викривлення фактів і винесення тенденційних, а не об'єктивних суджень – то це заслуговує лише на сувору критику, як це зауважує український філософ М. Бойченко (Бойченко, 2020).

Останнє зауваження Лісового щодо ідеологій стосується їхньої когерентності, тобто намагання уніфікувати ідейний простір політики: «Когерентність ідеологій засвідчує їх претензії на вичерпне пояснення суспільних явищ наперед визначеними причино-наслідковими зв'язками. При цьому вони ігнорують або заперечують ті точки зору, що розходяться із засадничими постулатами. Часто когерентність ідеологій набуває категоричної форми: «якщо наші ідеї суперечать фактам, тим гірше для фактів». Це пов'язано з тим, що врахування різноманітності і поліваріантності загрожує зруйнувати цілісність та системність ідеологій і паралізувати її мотиваційно-мобілізаційну силу» (Лісовий, 1997, 73). Тут явно Лісовий видає за базове поняття ідеології те, що Карл Мангайм називав «тотальною ідеологією», тобто по суті панівним світоглядом у суспільстві. Тоді як ідеології живлять одна одну саме боротьбою – без наявності політичних конкурентів відпадає потреба у будь-якій ідеології. Про це докладно і переконливо писала свого часу французька дослідниця Шанталь Муф у своїй концепції агональної демократії (Mouffe, 1999).

3. Можливості впливу науки щодо максимізації конструктивних і мінімізації деструктивних впливів ідеології на суспільство і науку

У своїх можливих деструктивних проявах ідеологія надає одноплослинну картину бачення світу, «не допускає» плюралізму ідей, що виходять за межі ідеологічної системи, потребує світоглядної відданості від її носіїв. За цими ознаками будь-яка ідеологія вступає у протиріччя з науковими підходами розуміння дійсності, які передбачають об'єктивність, неупередженість, системність, поліваріантність у поясненні суспільних й природних явищ. Найбільш рельєфно негативні риси ідеології втілились у тоталітарних країнах, де розвиток духовної сфери, науки у тому числі, був підпорядкований ідеологічним догмам. В тоталітарному суспільстві ідеологія відіграє деструктивну роль у розвитку науки і суспільства не сама по собі, але, як доводять українські дослідники, у сполученні з політичними

міфами (Ренчка, 2016), пропагандою (Чабанна, 2002), цензурою (Чабанна, 2005), політичним терором (Пухонська, 2020), руйнацією моральних засад суспільства (Данильян, 2007) і переорієнтацією світогляду на ефемерні орієнтири (Кононенко, 2008). Тоді деструктивна роль ідеології у тоталітарному суспільстві, щодо розвитку науки зокрема, яскраво репрезентована у характерних рисах цього теоретико-світоглядного конструкту. Відповідно у суспільстві з такими рисами рівень духовної й творчої свободи науковця та наукових спільнот залишаються вкрай низькими. Людина відчуває постійний ідеологічний та державний тиск, її діяльність обмежується ідеологічними догмами.

Тоталітарні ідеології пропагують побудову ідеального суспільства у якому не має конфліктів, а розвиток науки як раз базується на вивченні протиріч, неузгодженостей задля їх подолання. Разом з тим, сама тоталітарна державна машина у своєму терорі, пропаганді, творенні міфів, викривленні моралі і світогляду базувалась нерідко на наукових дослідженнях, які розробляли прийоми та технології маніпулювання суспільною свідомістю. Наукові дослідження різноманітного спрямування були поставлені на службу ідеології. Однак, ця служба тоталітарній ідеології обертається фатальним програвом для науковців, які йдуть на цю «угоду з дияволом». Адже для тоталітарних країн типовою є боротьба з духовним та науковим плюралізмом, а також з його носіями – інтелігенцією, вченими, митцями, поетами, музикантами тощо. Таке ставлення до власних громадян пояснювалось ідеологічними постулатами, необхідністю «очищення» суспільства від ворогів за класовою, національною та іншими ознаками.

З іншого боку, такі утиски науки за тоталітаризму зумовлені тим, що саме наука є найбільш небезпечним для тоталітарних систем засобом розвитку і утвердження критичного мислення, яке є смертельним для догматизму, властивого тоталітарній ідеології. Таким чином, наука має не лише найгострішу зброю проти тоталітаризму, але й найбільше зацікавлена у боротьбі з ним. Усі інші ідеології, які більшою чи меншою мірою входять у спектр ідеологічного поля демократичних суспільств, є можливими партнерами по взаємодії з наукою.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі

Ідеології можуть і повинні згідно свого прямого функціонального призначення відігравати

конструктивну роль у функціонуванні соціуму. Вони виконують роль консолідуючого чинника у суспільних відносинах, створюють теоретичний каркас для можливого розвитку ціннісного та загалом духовного світу у державі на рівні суспільної свідомості. Деструктивна роль ідеологій проявляється, передусім, у політичній заангажованості, прагненні її носіїв запропонувати (нав'язати) суспільству одноплослину картину світу, яка може вступати у протиріччя з науковою картиною світу.

Особливо яскраво негативна роль ідеології щодо суспільства та науки проявляється при тоталітаризмі. У тоталітарному суспільстві наука, особливо якщо мова йде про гуманітарні науки, спрямована на обґрунтування ідеологічних постулатів, критику інших світоглядних систем, які не співпадають з пануючими ідеологічними догмами. При тоталітаризмі основним засобом сприйняття реальності для пересічних громадян стає не стільки наука, а скільки віра у правильність ідеології. Наука перестає орієнтувати на розвиток критичної свідомості громадян, від

чого страждає насамперед вона сама. Суспільна свідомість міфологізується панівним класом за допомогою потужної пропагандистської машини, а результати наукових досліджень можуть мати закритий для суспільства характер.

У тоталітарних державах звичайною практикою є суцільна ідеологізація науки, створення жорстких ієрархічних централізованих відносин у цій сфері. Ідеологізація науки у тоталітарному суспільстві здійснювалась системно й послідовно з застосуванням низки технологій репресивного та маніпулятивного характеру. Для здійснення ідеологізації науки проводилась постійна «робота з кадрами» у наукових й освітніх установах – періодичні «чистки» інакомислячих, репресії окремих науковців й цілих наукових колективів тощо.

У перспективі слід чіткіше очищати наукові дослідження ідеологій від оціночних суджень, які не спираються на виявлення і відстеження функціонального призначення ідеологій. Особливо важливо це з точки зору дотримання академічного підходу до взаємовпливів ідеології та науки.

Список використаних джерел

- Байме Клаус фон. Політичні теорії сучасності / пер. з нім. Марії Култаєвої та Михайла Бойченка. Київ : Стило, 2008. 396 с.
- Бойченко Михайло. Філософська методологія історичного дослідження сфери освіти (про необхідність запобігання тенденційності історичних досліджень). *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2020. Вип. 1 (171). Том 1. С. 84–97. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2020.1.07>
- Бойченко Михайло, Руденко, Юлія. Джерела суверенітету держави та ідея національної ідентичності. *Політологічний вісник*. 2020. Вип. 85. С. 158–173. <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2020.85.158-173>
- Броснат Мартін. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / пер. з нім. О. Насика. Київ : Наука, 2009. 384 с.
- Гужва Алла. Політичний популізм і популярна культура. *Філософська думка*. 2021. № 3. С. 125–137. <https://doi.org/10.15407/fd2021.03.125>
- Данильян О. Г. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 14. С. 27–35.
- Дьюї Джон. Демократія і освіта / пер. з англ. І. Босака, М. Олійник, Г. Пехник. Львів : Літопис, 2003. 294 с.
- Єрмоленко Володимир. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 480 с.
- Зелинський Н. Е., Моргунов Г. В. Прогностическая и конструктивная роль идеологии. *Идеология в современном мире* : матеріали доповідей і виступів науково-практичної конференції, 19–20 жовт. 2011 р. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 22–23.
- Зубрицька Л. Й. Специфіка ідентифікаційної функції ідеологічних програм політичних партій сучасності. *Идеология в современном мире* : матеріали доповідей і виступів науково-практичної конференції, 19–20 жовт. 2011 р. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 25–26.
- Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. С. 48–57.
- Конопелько О. В. Функції ідеології: позитивний і негативний аспект. *Форум права*. 2013. № 1. С. 479–485.
- Лангевіше, Дітер. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / пер. з німецької. Київ : «К.І.С.», 2008. 240 с.
- Лісовий Василь. Культура – ідеологія – політика. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 352 с.

- Недюха Н. П. Системный анализ неомарксистской идеологии. Киев : Высшая школа, 1991. 191 с.
- Пухонська О. Тоталітаризм і література: від взаємодії до викриття. *Studia Ukrainica posnaniensia*. 2020. Vol. VIII/2. P. 131–140.
- Ренчка І. Є. До питання про взаємодію мови та ідеології в тоталітарному суспільстві. *Наукові праці Черноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія. Серія: Філологія. Мовознавство*. 2016. Вип. 260. Т. 272. С. 86–90.
- Чабанна М. В. Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві. *Наукові записки НаУКМА. Спеціальний випуск у двох частинах*. 2002. Том 20. Частина 1. С. 264–266.
- Чабанна М. Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С. 99–106.
- Чудакова О. В. Соціально-психологічні чинники поширення деструктивних ідеологій у молодіжному середовищі. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2012. № 3 (19). С. 178–187.
- Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини : у 2-х т. / пер. з англ. К. Діса. Київ : Наш Формат, 2017. Том 1. 704 с.
- Adorno T., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N. *The Authoritarian Personality*. New York : Harper and Row, 1950. 989 p.
- Dijk T. A. van. Ideological Discourse Analysis. *New Courant* (English Dept, University of Helsinki). 1995. № 4. P. 135–161.
- Fromm E. *Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1973. 521 p.
- Mannheim K. *Ideologie und Utopie*. Bonn : Friedrich Cohen, 1929. 250 S.
- Mouffe C. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research*. Vol. 66, No. 3. Prospects for democracy (fall 1999). P. 745–758.
- Seliger M. *Ideology and Politics*. London : George Allen & Unwin, 1976. 352 p.
- Strauss L. *On Tyranny*. Corrected and expanded edition. Including the Strauss-Kojève Correspondence. V. Gourevitch & M. S. Roth (ed.). Chicago : University of Chicago Press, 2013. 358 p.
- Thomas W. I., Thomas, D. S. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York : A. A. Knopf, 1928. 583 p.
- Visvizi A., Lytras M. D. & Aljohani, N. Big data research for politics: human centric big data research for policy making, politics, governance and democracy. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*. 2021. № 12. P. 4303–4304. <https://doi.org/10.1007/s12652-021-03171-3>

References

- Beyme, Klaus von. (2008). Political theories of modernity / trans. from German by Maria Kulitaieva Mykhailo Boichenko. Kyiv : Stylos. 396.
- Boichenko, Mykhailo. (2020). Philosophical methodology of historical research in the field of education (on the need to prevent bias in historical research). *Multiverse. Philosophical almanac*. 171(1). 84–97.
- Boichenko, Mykhailo, Rudenko, Yuliia. (2020). Sources of state sovereignty and the idea of national identity. *Polity Bulletin*. (85). 158–173.
- Broszat, Martin. (2009). Hitler's state: the creation and development of the internal structure of the Third Reich. Trans. from German by O. Nasyka. Kyiv : Nauka. 384.
- Huzhva, Alla. (2021). Political populism and popular culture. *Philosophical thought*. (3). 125-137.
- Danylian, O. H. (2007). Totalitarian legal consciousness and legal culture and their characteristics. *State construction and local self-government*. 14. 27–35.
- Dewey, John. (2003). Democracy and education. Trans. from English by I. Bosak, M. Oliinyk, H. Pekhnyk. Lviv : Litopys, 294.
- Yermolenko, V. (2018) Fluid ideologies. Ideas and politics in Europe in the 19th and 20th centuries. Kyiv : DUKh I LITERA, 480.
- Zelynskyi, N. E., Morhunov H. V. (2011). Prognostic and constructive role of ideology. *Ideology in the modern world* : Collection of scientific works Scientific and practical conference, October 19–20, 2011. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiyi universytet". 22–23.
- Zubrytska, L. Y. (2011). Specifics of the identification function of ideological programs of modern political parties. *Ideology in the modern world* : Collection of scientific works Scientific and practical conference, October 19–20, 2011. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiyi universytet". 25–26.
- Kononenko, S. V. (2008). Political risk and totalitarian comfort. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine*. 42. 48–57.
- Konopelko, O. V. (2013). Functions of ideology: positive and negative aspect. *Law forum*. (1). 479–485.

- Langewische, Dieter. (2008). Nation, nationalism, national state in Germany and Europe. Trans. from German. Kyiv : "K.I.S.". 240.
- Lisovyi, Vasyl. (1997). Culture – ideology – politics. Kyiv : Publishing Hous named by Olena Teliha. 352.
- Nediukha, N. P. (1991). Systematic analysis of neo-Marxist ideology. Kyiv : Vysshaia shkola. 191.
- Pukhonska, O. (2020). Totalitarianism and literature: from interaction to exposure. *Studia Ukrainica posnaniensia*. VIII/2. 131–140.
- Renchka, I. Y. (2016). On the question of the interaction of language and ideology in a totalitarian society. *Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy complex. Series: Philology. Linguistics*. 260 (272). 86–90.
- Chabanna, M. V. (2002). Means of forming a new type of personality in a totalitarian society. *Scientific notes of NaUKMA. Special issue in two parts*. 20 (1). 264–266.
- Chabanna, M. (2005). Censorship policy of the totalitarian state and ideological monism. *Political management*. 4. 99–106.
- Chudakova, O. V. (2012). Socio-psychological factors of the spread of destructive ideologies in the youth environment. *Prykarpatsky herald of the NTSh. Opinion*. 3 (19). 178–187.
- Shirer, William. (2017). The rise and fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany: in 2 v. Trans. from English by K. Dysa. Kyiv : Nash Format. V. 1. 704.
- Adorno, T., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., Sanford, R. N. (1950). The Authoritarian Personality. New York : Harper and Row. 989.
- Dijk, Teun. A. (1995). Ideological Discourse Analysis. *New Courant* (English Dept, University of Helsinki). 4. 135–161.
- Fromm, Erich. (1973). Anatomy of Human Destructiveness. New York : Holt, Rinehart and Winston. 521.
- Mannheim, Karl. (1929). Ideologie und Utopie. Bonn : Friedrich Cohen. 250.
- Mouffe, Chantal. (1999). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research* 66 (3). Prospects for democracy. 745–758.
- Seliger, Martin. (1976). Ideology and Politics. London : George Allen & Unwin, 1976. 352.
- Strauss, Leo. (2013). On Tyranny. Corrected and expanded edition. Including the Strauss-Kojève Correspondence. V. Gourevitch & M. S. Roth (ed.). Chicago : University of Chicago Press. 358.
- Thomas W. I., Thomas D. S. (1928). The Child in America: Behavior Problems and Programs. New York : A. A. Knopf. 583.
- Visvizi, A., Lytras, M. D. & Aljohani, N. (2021). Big data research for politics: human centric big data research for policy making, politics, governance and democracy. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*. 12. 4303–4304.

KUBALSKYI, OLEH – PhD (Philosophy), associate professor, leading researcher,
 Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential
 and Science History Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
 E-mail: kubalsky@nas.gov.ua
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7956-3150>

CONSTRUCTIVE AND DESTRUCTIVE ROLE OF IDEOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY AND SCIENCE

Abstract

In times of intensification of socially turbulent processes in society, the influence of ideology on science and society can be both constructive and destructive. The article provides a conceptual and theoretical analysis of different influences of ideologies on the development of modern societies and scientific communities. It turns out that there is a direct relationship between the nature of public administration – democratic or totalitarian, and the specifics of the development of science, technology and values in different societies. The purpose of this article is to reveal the constructive and destructive effects of ideology on social processes in general and on the development of science in particular. The tasks then become to identify alternately constructive and destructive manifestations of ideology in the specified plan, as well as to assess the possibilities of science's influence on maximizing the former and minimizing the latter. The research will be based on a functional and value approach to ideology, and debatable situations of contextual conflict between values and functions of ideology will be resolved on the basis of the hermeneutic method. It is noted that ideology plays the role of a consolidating factor in social relations, creates a value and spiritual world in the state at the level of public consciousness. The negative role of ideologies is manifested in political involvement, the desire of its bearers to offer (impose) to society a one-dimensional picture of the world, which may conflict with the scientific picture of the world.

It is emphasized that in totalitarian states the usual practice is the continuous ideologizing of science, the creation of rigid hierarchical centralized relations in this area. The ideologization of science in a totalitarian society was carried out systematically and consistently with the use of a number of technologies of repressive and manipulative nature. In order to ideologize science, constant “work with personnel” was carried out in scientific and educational institutions – periodic “cleansing” of dissidents, repression of individual scientists and entire scientific teams, and so on. In such a society, science, especially when it comes to the humanities, is aimed at substantiating ideological postulates, criticism of other worldview systems that do not coincide with the prevailing ideological dogmas.

Keywords: ideology, ideologizing, socially turbulent space, democracy, totalitarianism, science.

© The Author(s) 2023

This is an open access article under
the Creative Commons CC BY license

Received date 15.12.2022

Accepted date 25.12.2022

Published date 15.01.2023

How to cite: Кубальський, Олег. Конструктивна та деструктивна роль ідеології в розвитку суспільства і науки. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house “Helvetica”, 2023. 14 (91). P. 54–63.

doi: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-07>